

“Başka Yazacak Şey mi Yok?”: 19. Yüzyıl Osmanlı Aydınının Gözünden Karabatak ve Karabatağın Kısa Leksikolojik Tarihi

T. MURAT AKKAYA

Hacettepe Üniversitesi
HÜ TÖMER
tmakkaya@hacettepe.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8038-1736
Makale geliş tarihi: 16 Şubat 2024
Makale kabul tarihi: 16 Mayıs 2024

Özet

Bu makale, *İkdam* gazetesinin 24.04.1899 tarihli 1723. sayısında yayımlanan Balhasanoğlu imzalı “Musahabe: Karabatak” adlı yazıyı ekolojik, linguistik ve sosyal açılardan eleştirel söylem analizine tabi tutmaktadır. Yazarı hakkında herhangi ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamayan yazıda karabatak kuşları (*Phalacrocoracidae*) “faydacı” bir bakış açısıyla iktisadi kalkınma perspektifi içerisinde değerlendirilmektedir. Bununla birlikte söz konusu yazı hem kuşbilimi (ornitoloji) hem de kuşların adlandırılması (nomenclature) konu başlıklarına değinmekte ve bu alanlarda bilgiler de içermektedir. Bu açıdan yazının ornitolojik ve leksikolojik değeri de vardır. Bu makale, söz konusu yazının bu hususlarına dair eleştirel bir okuma perspektifini haiz olma iddiasındadır. Yazıya konu kuşların bugünkü Türkiye coğrafyasında farklı dillerde nasıl adlandırıldıkları, döneme ilişkin ornitolojik karabatak kayıtları ve karabatak kuşlarının insanmerkezci bir bakış açısından faydacılık çerçevesinde değerlendiriliyor oluşu makalenin temel konu başlıklarını oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye ornitoloji tarihi, dil ekolojisi, ekoeleştiri, kültür tarihi.

Abstract

Why the Cormorant?

A 19th-Century Ottoman Intellectual’s Perspective on the Lexical History of Karabatak

This article analyses the essay “Musahabe: Karabatak”, written by Balhasanoğlu and published in *İkdam* number 1723 dated on 24.04.1899, within the frame of critical discourse analysis from ecological, linguistic, and social perspectives. In the aforesaid essay, the author, about who no detailed information is available, mentions cormorant birds (*Phalacrocoracidae*) from a “utilitarian” point of view within the perspective of economic development. However, the essay in question touches upon the topics of both ornithology and nomenclature of birds and contains information in these fields. In this respect, the essay also has ornithological and lexicological value. This article claims to have a critical reading perspective on these aspects of the essay. The main topics of the article are how the birds are named in different languages within the political borders of today’s Turkey, ornithological cormorant records of the period, and the utilitarian evaluation of cormorants from an anthropocentric point of view.

Keywords: ornithological history in Turkey, ecolinguistics, ecocriticism, cultural history.

Giriş

Dil, başka birçok şey olmasının yanında, çevremizi algılayışımız, gerçeklikle kurduğumuz bağıdır. Aynı nesneye ya da olguya yönelip gerçekliği insan bilincinde var etmeye çabalayan dil dizgelerinin çokluğu bir zafiyet değil, tersine gerçeklikle kurduğumuz bağı güçlendirmede ve çevremizi algılamada bir imkânlar zenginliğidir.

Çeşitli siyasal, ekonomik, kültürel ve/veya psikolojik bağlarla belirli bir coğrafyayı, ekolojik bir çevreyi paylaşan toplulukların farklı dilleri konuşarak bir arada yaşayabilmeleri, bir arada yaşama kültürü oluşturabilmeleri ise bir dilekten, bir temenniden öte, başka birçok açıdan olduğu gibi dil ekolojisi açısından da bir zorunluluktur. Diller, aynı canlı organizmalarda olduğu gibi, bir arada var oldukları diğer dillerle, bir arada varoluşlarına tezat olacak şekilde rekabet ilişkisi içerisindedirler. Canlı organizmalarda, doğal olmayan birtakım müdahalelerle ortaya çıkan istilacı türler söz konusu olmadığı sürece, bu rekabet ilişkisi türleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaz. Aksine türlerin sağlıklı ve sürdürülebilir bir popülasyonla var olmalarını sağlar ve evrim sürecinin dinamiğini oluşturur.

Öte yandan diller arasındaki rekabet ilişkisi bundan farklı işler. Verili koşullarda diller siyasal ve ekonomik koşullarıyla ilişkililiğe ve etki gücüne sahiptirler. Her dil, bilişsel ve toplumsal açıdan olmasa da siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan başka diller için baskın ve katil dil olma potansiyeli taşır. Bunun tersi de doğrudur; diller başka bir dil ya da diller tarafından katledilebilir. Katil diller aynı siyasal sınırlar içerisinde kalan coğrafyalardaki diğer dillere gerek siyasal baskıyla, gerek toplumsal/kültürel ilişkiler vasıtasıyla, gerekse de ekonomik geçim zorunlulukları aracılığıyla sızar ve onları yavaş yavaş zehirleyerek ortadan kaldırmaya teşebbüs eder. Bu teşebbüs gerçeklikle kurulan kolektif bilişsel bağı her geçen an zayıflatır, yoksullaştırır.

Bu yoksullaşmanın önüne geçebilmek, kolektif bilinci diri ve zengin kılmak elbette çok daha kapsamlı siyasal ve toplumsal irade ve eylemliliği gerektirir. Yine de dilbilimsel, yazınsal ve kültürel çalışmalarda ve bu alanlarda üretilen bilimsel ve kurmaca metinlerde dilin ekolojik farklılıklarının ve dengesinin önemine vurgu yapmak, özen göstermek sadece bilimsel açıdan değil, yazınsal ve kültürel açıdan da kolektif bilinç lehine bir girişimdir.

Bu makale de bu yönde bir girişim olarak okunabilir. Balhasanoğlu adlı müellifin karabataklarla ilgili yazısının başında, karabatak sözcüğünü Türkçe açısından değerlendirmesi, o dönemde aynı coğrafyada bir arada yaşayan dillerin karabatak kuşunu nasıl adlandırdıklarını gözden geçirme yönünde bir teşvik ve fırsat olarak okunmuştur. Bununla birlikte hakkıyla yapılacak bu tür bir gözden geçirme doğal olarak o dönem Anadolu coğrafyasında yaşayan tüm dillere en azından belirli bir dereceye kadar vakıf olma zorunluluğu taşıdığından, metnin bu girişimi çok eksik ve zayıftır. Yine de ulaşılabilen tüm bulguları derleyerek bu metinde sunmanın anlamlı olacağı düşünülmüştür.

Anadolu Kültür ve Leksikografisinde Karabatak

Bu makale, Osmanlı'da 19. yüzyılda kuş gözlemi, ornitoloji ve edebiyatta kuşlar konularıyla ilişkili basılı malzemenin derlenip değerlendirildiği kapsamlı bir çalışmanın veri

ve bulgularına dayanılarak oluşturulmuştur. Bu derleme ve değerlendirme çalışmasının amacı genel olarak;

1. Edebiyatın ekolojik çevreyle ve doğa bilimleriyle ilişkisini edebiyat ekolojisi ve karşılaştırmalı edebiyat perspektifiyle değerlendirmek,
2. Kuş bilimi ve gözlemciliğini konu alan 19. yüzyılda kaleme alınmış metinleri günümüz bilim insanlarının ve ilgililerinin bilgisine sunmak,
3. Kuş biliminde taksonomi ve adlandırma (nomenclature) konularına tarihsel bir perspektif kazandırmak,
4. 19. yüzyılda hangi kuş türlerinin, ne kadar bilindiğine dair bir fikir oluşturmak,
5. Doğa ve kuş koruma çaba ve çalışmalarında insanı ve toplumu anlamada yararı olabilecek, insanın kendinden başka canlı türlerine karşı benimsediği "insan-merkezci" bakış açısını eleştirmek ve
6. Yine insanın kendi dışındaki canlılara merhametçi, saldırgan, hiyerarşik ve faydacı bakış açılarını sorgulamak, olarak özetlenebilir.

Amaçları yukarıda kısaca özetlenen arşiv ve değerlendirme çalışmasında, Balhasanoğlu adını kullanan yazarın, *İkdam* gazetesinin 24.04.1899 (H. 13 Zilhicce 1316) tarihli 1723. sayısında, "Musahabe: Karabatak" başlığıyla bir gazete yazısı tespit edilmiştir. Bu yazının ekolojik ve sosyolojik çözümlemesinin yanında, yazının konu edindiği güzel kuşun, yani karabatağın Türkçeye birlikte Ermenice ve Lazca gibi Anadolu'nun diğer kadim dillerinde ne kadar ve nasıl bilindiğine değinmek de dil ekolojisi açısından önemlidir.

Eldeki verilere göre Türkçede karabatak kuşundan ilk bahseden Evliya Çelebi'dir. Yazar, *Seyahatname*'nin muhtelif yerlerinde insanların diğer başka kuşlarla birlikte karabatakları da avladıklarını bildirir. Öyle uzun uzadıya söz etmez karabataklardan Evliya Çelebi, sadece insanların avladıkları kuşlar arasında adını sayar¹.

Şemseddin Sami, sözlüğü *Kamus-i Türkî*'de karabatağı şöyle tarif eder: "Ördeğe benzer siyah bir cins deniz kuşu ki suyun üzerine çıkıp batması pek seri olur."². Şemseddin Sami'nin bir iki sözcükle de olsa bir kuş gözlem notu girmiş olduğuna dikkat çekelim ve genel olarak su kuşlarını ördekle benzerliklerinden yola çıkarak tanımlamanın o dönemde sık rastlanılan bir durum olduğunu söyleyelim. Genel kamuoyunda ördek, su kuşlarının genel bir temsili olarak algılanmış görünüyor. Bununla birlikte Şemseddin Sami'nin sözlükte "kara" sözcüğünü tarif ettikten sonra bu sözcükle ilgili düştüğü not da hayli ilgi çekici, üstelik dillerde nesnelere ve olguların adlandırılmalarıyla da son derece ilgili. Şöyle diyor sözlüğün yazarı "kara" sözcüğü için: "Gariptir ki bu güzel lügat 'ak' ve 'kızıl' ile beraber İstanbul Türkçesinden ve yeni lisan-ı edebimizden ayağını çekip yerini 'siyah' lafz-ı Farsisine bırakmıştır. Ahyanen [Ara sıra] istimali elzemdir [kullanılması lazımdır]."³

Nitekim "kara" sözcüğüyle ilgili bu sözlük girişi, Balhasanoğlu'nun yazısının giriş kısmında "karabatak" adıyla ilgili söyledikleriyle birlikte düşünüldüğünde daha da anlamlı hâle geliyor. Şöyle diyor Balhasanoğlu:

1 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akirman-Belgrad-Gelibolu-Manstır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp: 5. Kitap-1. Cilt*, düz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 387.

2 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî: İkinci Cild* (Dersaadet: İkdam, H. 1317), 1066.

3 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, 1066.

İsmi gibi tüyleri kapkara olan, sabahtan akşama kadar deniz kenarlarında, dalgalar üstünde dolaşan, yetişebileceği bir derinlikte gördüğü, gafil avladığı balığı dalıp yakalayan kuşu kim bilmez? Meğer ömründe [yaşamında] deniz olmayan iç taraflar ahalisinden ola.

Eşyaya her verdikleri isimde müsemmanın hassalarından [isim verdikleri şeyin özelliklerinden] birisini olsun nazar-ı dikkatlerinden kaçırmayan Türkler bu kuşa verdikleri isimde hem rengini, hem de dalgıçlar gibi deniz diplerine daldığını, battığını hatırlatacak bir ad takmışlardır.⁴

Karabatağı ördekle benzerliği üzerinden tanımlayan sözlükçülerden biri de Ali Seydi'dir. 1909 yılında yayımlanan *Resimli Kamus-i Osmani* sözlüğünde karabatak sözcüğü karşılığında şu açıklamalar var: "Tuyur-ı zatü'l-ercülü'l-keffiyeden [Perde ayaklı kuşlardan] ördeğe müşabih [benzer] denizlerde sürü ile gezer, balık ile taayyüş eder [beslenir] bir cins siyah kuş."⁵ Bu sözlük girişinde iki şey dikkate çarpıyor. İlki karabatağın, yine ördek temsili üzerinden tarif edilmesidir. İkincisi ise, karabatak kuşunun tanımında kara değil siyah sözcüğünün seçilmiş olmasıdır.

James W. Redhouse (1811-1892), uzun yıllar Türkiye'de yaşamış, Osmanlı Devleti'nde çeşitli üst düzey bürokratik görevlerde bulunmuş, Türkçeyi ve onun temsil ettiği kültürü bihakkin tanımış önemli bir sözlükçü. 1890 yılında yayımladığı Türkçe-İngilizce sözlükte "karabatak" sözcüğüne karşılık olarak şu açıklamayı yazmış: "1. A great, black morass. 2. The cormorant, *graculus carbo*."⁶ Buna göre sözcüğün hem bataklık hem de karabatak kuşuna karşılık kullanıldığı anlaşılıyor.

Ahmed Vefik Paşa'nın Hicri 1306 (M. 1890) yılında yayımladığı *Lehçe-i Osmani* adlı sözlüğün ilk cildinde de "karabatak" girişi var, ancak *Phalacrocorax Carbo* olarak bilinen kuşu tarif etmiyor bu sözlükbirim Paşa'nın sözlüğünde. Bu sözlükte karabatak için, "kara barak", "kara baş rahip" ve "piskopos kara baş" karşılıkları kullanılmış. Barak, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "1. Tüylü, kıllı çuha. 2. Bir cins av köpeği." anlamlarına sahip. *Lehçe-i Osmani*'de karabatak, bu yazının konusu kuşu değil; bazı Hristiyan din adamlarını tanımlıyor.⁷

Dönemin velut kalem erbabından olduğu anlaşılan Gabriel Menevişyan, 1897 yılında yayımlanan *Patkerazard Bnakan patmut'awn: A. Kendanabanut'awn (Resimli Doğa Tarihi: 1. Cilt Biyoloji)* adlı eserinde "karabatak" kuşunu tanımlamaktadır. "Resimli Doğa Tarihi"ne göre karabatağa Anadolu'da yaşayan Ermeniler "su kargası" anlamına gelen "Jregraw" (*Ջրի սպռու*) demektedirler. Menevişyan özet olarak su kargalarının Avrupa kıyılarında bolca bulunduğunu ve balık avlayıp yediklerini söyledikten sonra, bu kuşun balıkçılara faydalı olduğunu ve Çin'de balıkçılıkta kullanıldığını ekler⁸. Yazımızın konusu açısından buradaki ilginçlik, Balhasanoğlu'nun yazısıyla aynı olguya vurgu yapıyor oluşudur. Nitekim Balhasanoğlu da "Karabatak" yazısında şunları söylemektedir: "Karabatakların balık keşfindeki, saydındaki [avındaki] mahareti, zekası, itiyadı öteden

4 Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", *İkdam* 1723 (24.04.1899): 2-3.

5 Ali Seydi, *Resimli Kamus-i Osmani* (İstanbul: Kitaphane-yi Cihan, H. 1330), 782.

6 James Redhouse, *Kitab-ı Mani-yi Lehçeu'l James Redhouseü'l İngilizi: A Turkish and English Lexicon* (İstanbul: A. H. Boyajian, 1890), 1449.

7 Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-yi Osmani* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, H. 1306), 622.

8 Gabriel Menevishean, *Patkerazard Bnakan patmut'awn: A. Kendanabanut'awn* (Viyan: Mkht'arean Tparan, 1897), 156.

beri balıkçılık ile yaşayan insanlarca anlaşılması, yakalanarak terbiye edilip balıkçılıkta kullanılmasıdır. Hala da kullanılıyor. Karabatak ile balık avcılığının mucidi Çinliler ile Japonyalılardır.”⁹ İki metindeki bu paralellik, Osmanlı yurttaşları olan hem Türklerin hem de Ermenilerin iradi modernleşme gözlüğüyle karabatak kuşuna faydacı bir bakış açısından baktıklarının kanıtı olarak okunabilir bu durumda.

Ermenicedeki "Jregraw" yani "su kargası" sözcüğüne Greppin de işaret eder, ama Ermenicede karabatak için "balık yutan" anlamına gelen "jknkul" ve "deniz kargası" anlamına gelen "covagraw" gibi başka karşılıklar kullanıldığını da belirtir. Yine Greppin, Hovhannes Vardapetyan'a ait bir şiirde karabatağın Tevrat'a atıfla tanımlandığını söyler. Bu şiirin 19. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yayımlanan *Yerkragunt (Երկրագնալուն)* ve *Tsamis (Օսմիս)* adlı Ermenice süreli yayınlarda yayımlandığını ekler. Şiir ve Türkçe çevirisi şöyledir:

Ջրնկնուն ըռասն կար,
Որ գարրն ձուկն կըլանէր,
Ջիր ժամանակն չկշտանայր,
Փորն որդնած էւ հոսն գայր
(Dzynknun yrasmn kar,
Vor zawryn dzukn kyaner,
Jir zhamanakn ch'kshtanayr,
P'vorn vordnats yev hotn gayr.)¹⁰

Türkçe Çevirisi:

Gün boyunca doldurdu karnını balıkla
Buydu karabatağın alışkanlığı;
Çünkü midesi her ne zaman boş kalsa
Karnı kurtla dolar ve çok kötü kokardı.¹¹

Karabatak, Anadolu'da neredeyse bütün iç sularda görüldüğü gibi, Doğu Karadeniz'in iç suları ve sahillerinde de bulunan, sıklıkla karşılaşılan bir kuştur. Bölgenin kültürel tarihi ve ekolojisini konu edinen araştırmacı Özhan Öztürk, bölgenin Trabzon, Rize ve Artvin sahillerinde yerleşik Lazların karabatak kuşuna "gogorina", "kokorina", "kukarma" dediklerini, bu kuşun Lazca adının ise "kukulina" olduğunu belirtiyor ve Mergelcede karabatağa yine "kokorina" dendiğini ekliyor. Öztürk, *gogorina* sözcüğünün sadece karabatak için değil sutavuşu için de kullanıldığını belirtiyor.¹²

Kuşkusuz karabatak için Kürtçe, Arapça, Rumca, Gürcüce gibi sair dillerdeki karşılıkları ve bu dillerin bu kuşu adlandırmada başvurdukları dilsel mekanizmaları burada anmak, eleştirel söyleme tabii tutmak Anadolu dil ekolojisi açısından hem bütünleyici olurdu hem de bu esasında elzem bir bilimsel ihtiyaçtır. Ancak bu konuda kapsayıcı bir çalışma ortaya koyabilmek tek kişilik bir çalışmanın sınırlarını doğal olarak aşan bir

9 Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 2.

10 Bu dizeleri Latin harflerine aktaran Melisa Bal'a hem bu çabası hem de Ermeni kaynaklara ulaşmamda gösterdiği nazik ilgisi ve emeğinden ötürü teşekkür ederim.

11 John A. C. Greppin, *Classical and Middle Armenian Bird Names: A Linguistic, Taxonomic, and Mythological Study* (New York: Caravan Books, 1978), 10-11.

12 <https://ozhanozturk.com/2017/08/28/karabatak-guguk-kusu/>

çabaya işaret etmektedir. Bu saikle bu makale açık uçlu bir metindir. Bu metin yukarıda sayılan Anadolu dilleri bağlamında her türlü katkıya gönüllü olarak açıktır.

Ornitolojik Kayıtlar

Türkçe, Ermenice ve sair Anadolu dillerinde 19. yüzyılda yayımlanmış bugünkü anlamıyla bir kuş gözlemi kaydına rastlanamamaktadır. Dolayısıyla karabatak kuşunun o dönemde Anadolu'nun hangi bölgelerinde gözlemlendiğine dair Anadolu'da o dönemde konuşulan dillere dair bir kayıt da en azından bizim bilgimiz dâhilinde söz konusu değildir.

Bununla birlikte, bazı Batılı kuş gözlemcilerinin o dönemde karabatak kuşuyla ilgili ornitolojik/kuş gözlem kayıtları mevcuttur. Örneğin, Elwes ve Buckley'in, *IBIS*'in 1870 tarihli 12. cildinin 3. sayısında yayımladıkları "A List of Birds of Turkey" adlı makaleye göre karabatakların Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'nda bol miktarda buldukları ve burada üredikleri belirtilmektedir.¹³ Bunun dışında H. E. Dresser'in derlediği 1871-1881 tarihleri arasında yayımlanan *A History of Birds of Europe* adlı eserin 6. cildinde de hem Anadolu'da hem de Boğaziçi'nde gözlenen karabatak kayıtları mevcuttur.¹⁴

Yazacak Başka Şey mi Yok?

Karabataklar pek korkak, bununla beraber herkesten emin bir mahlukturlar. İşte bu sebeple yanlarına yaklaşmak kolaydır. Hatta içlerinden birisi tutulduğu, vurulduğu hâlde öteki arkadaşları ürkmeyiz. Bu hâllerine bakıp da karabatakları ahmak, sersem bir şey kıyas etmeyiniz. Oldukça zeki, kabiliyetli şeylerdir. Zaten onlar da böyle bir şey olmasa şu satırları kendilerine tahsis eder miydik? Başka yazacak şey mi yok?¹⁵

Balhasanoğlu, karabataklarla ilgili yazısını bu gerekçeye dayandırarak kaleme alıyor. Başlangıç kısmına tarih ve mekân notu düşülmemiş olmasına rağmen tipik bir kuş gözlem metni olarak okunabilecek yazısı, karabatakların insana sağlayabileceği faydaları anlatmak ve Osmanlı'da da karabatak kuşlarının ekonomik gelişmeye ve kalkınmaya katkı yapacak şekilde kullanılabileceklerini göstermek için kaleme alınmıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere bu makale kapsamlı bir derleme ve değerlendirme çalışmasının bir parçasıdır. Bu çalışma kapsamında derlenip ele alınan yazıların hemen tamamında belirgin ya da dolaylı olarak görülen o döneme içkin kavramlarından biri de kalkınma ve ekonomik gelişim açısından faydacılıktır. Karakteristik olan bu bakış açısı, günümüzde "ortalama" insanın doğaya ve ekolojik çevreye bakış açısında da başattır. Buna göre, doğa ve doğadaki bütün canlı organizmalar insana sağlayacakları ekonomik yararlar açısından değerlendirilmiş ve sınıflanmıştır. Bu ekonomik faydacılığa, yine bununla sıkı ilişki içerisinde olan ahlaki faydacılık da eşlik etmiştir. Aslında insana ekonomik açıdan faydası olan her şey ahlaki kategoride de iyi, yani faydalı olarak kabul edilmiştir.

¹³ H. J. Elwes ve T. E. Buckley, "A List of Birds of Turkey", *IBIS* 12-3 (1870): 336.

¹⁴ H. E. Dresser, *A History of the Birds of Europe: Including All the Species Inhabiting the Western Palearctic Region: Volume VI*, Londra: H. E. Dresser (1871-1881), 156.

¹⁵ Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 2.

Örneğin Ahmed Midhat'ın 1889 yılında yayımlanmış olan *Kuşlar* adlı telif eseri Osmanlı aydınının ve aslında genel kamuoyunun faydacı bakış açısının çok somut bir tezahürüdür. Çocuklara sözümlü ona kuşları ve doğayı sevdirmek için yazılmış bu küçük kitapta Ahmed Midhat, burada bizim "faydacı" olarak adlandırdığımız kavramı açık bir şekilde tanımlar:

İnsanlar için kuşlar yerde yürüyen hayvanlar kadar faydalı değildirler. Meselâ kuşların hiçbir nevi'ne insan evladı nakliye hizmeti, bekçilik gibi işler gördürmüyor. Vakıa atmacaları, şahinleri avcılıkta ve güvercinleri mektup götürmek hizmetinde kullanıyor ise de, bunlar bir nevi keyiften ibarettir. Filin, devenin, öküzün, mandanın, beygirin, eşeğin, katırın yerini tutabilecek hiçbir kuş yoktur.

Hatta etlerini yemek hususunda bile kuşlar sair hayvanlar kadar insanı faydalandıramazlar. Tavukların, hindilerin, ördeklerin, kazların etleri eğerçi lezzetli ve nazik ise de, bunlar asıl zahireden ziyade çerez yerine geçerler. Hiçbir vakitte sığır eti, koyun eti yerini tutamazlar. Lâkin bu hallere bakıp da kuşları mühimsemeyecek miyiz? Hâşâ! Kadir kıymet bilen insanlar hiçbir şeyin kadrini inkâr edemezler.¹⁶

Ahmed Midhat'ın kuşlar kitabını ve bu makalenin konusu olan Balhasanoğlu'nun "Karabatak" yazısını temellendiren faydacılık fikri, Osmanlı modernleşmesini her alanda ve her aşamada çeşitli derecelerde etkileyen kalkınmacılık ideolojisine içkindir. Buna göre ekonomik gelişim ve kalkınma her türlü zihinsel ve sanatsal faaliyetin temel odak noktasıdır. Bu tür üretimler ya *Sevda-yı Sa'y ü Amel*'de¹⁷ (1879) olduğu gibi doğrudan faydacılık fikrine ilişkindir ya da "Karabatak" adlı yazıda olduğu gibi ele alınan konu faydacılık fikri ile biçimlendirilip yazınsal üretime dönüştürülür.

Faydacılık fikri insanmerkezci (antroposantrik) bakış açısının doğal bir sonucudur. Buna göre, kendini her şeyin merkezinde konumlandırmış insan, çevresindeki bütün olanaklardan sınırsızca faydalanma hakkını haizdir. İçerisinde yer aldığı ekosistemin biyotik ve abiyotik bütün unsurlarını her şekilde kullanarak kendisine fayda sağlar. Bu sadece pratik bir hak ve gereklilik olmanın ötesinde, ahlaki bir sorumluluktur. Victoria İngiltere'sinde ekonomik ve toplumsal kalkınmanın baş ucu kitaplarının başında gelen *Self Help*¹⁸ bu fikri ve bakış açısını neredeyse mutlaklaştıran bir kutsal kitap hüviyetindedir. *Sevda-yı Sa'y ü Amel*'in *Self Help*'in Türkçesi olarak yorumlanması Türk edebiyatı ve tarihi araştırmalarında sıkça vurgulanan bir husustur. Samuel Smiles ile kutsal bir mükemmeliyete kavuşan bu kavram, Osmanlı modernleşmesinde de hem pratik hem de ahlaki açıdan başattır.

Bu tipik bakış açısı, Balhasanoğlu'nun yazısının temel eksenini oluşturmaktadır. Balhasanoğlu karabatak kuşlarını hem terminolojik (nomenclature) hem de ornitolojik açıdan değerlendirdikten hemen sonra, bu hayvanların insan açısından yararlarına odaklanmıştır. Yazarın bu kuşlara zaman ayırmasının ve yazısı için emek harcamasının nedeni, onların insanlara faydasıdır. Öyle olmasa bu zamanı ve emeği kendilerine tahsis etmeyeceğini açıkça duyurmaktadır. Aslında karabatak kuşlarının "zeki ve kabiliyetli" canlılar olmasını sağlayan da insana olan bu yararlarıdır. Aksi takdirde rahatlıkla "ahmak" ve "sersem" olarak adlandırılmaları iştenden bile değildir.

¹⁶ Ahmed Midhat, *Kuşlar* (İstanbul: Kırkanbar, H. 1306), 2-3.

¹⁷ Ahmed Midhat, *Sevda-yı Sa'y ü Amel* (İstanbul: Kırkanbar, H. 1296).

¹⁸ Samuel Smiles, *Self Help* (Londra: John Murray, 1859).

Balhasanoğlu yazısında, insanların karabatak kuşlarından özellikle Çin ve Japonya'da balık avcılığında yararlandıklarını ve bunun İngiltere ve Fransa'da da uygulanan bir balık avlama yöntemi olduğunu söyler. Karabatak kuşlarıyla nasıl balık avlandığını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Onun bu ayrıntılı anlatımında karabatak kuşlarının insan tarafından ne derecelerde ve şiddette istismar edildikleri vurucu bir şekilde dile getirilmiş olur.

Yazar, karabatakların Osmanlı'da da balıkçılıkta kullanılmaları gerektiğini açıkça ortaya koyar. Balıkçılık konusunda maharetli olanın sadece Çin'deki karabataklar olmadığını, Osmanlı coğrafyasında yaşayan karabatakların da pekâlâ bu işte kullanılabileceklerini şu sözlerle vurgular: "Çin karabatakları bizim taraflarda yaşayabilir. Hatta oradan getirmeye hacet görünmeksizin bizim bu taraflardaki karabataklar da pekala balıkların işine yarayabilir."¹⁹

Yazarı "Karabatak" yazısını, yukarıda belirtilen tüm hususları içinde barındıran bir soruyla tamamlar: "Bakalım, Osmanlı erbab-ı marifetinden en evvel karabatağı balıkçılıkta istihdama kim muvafık olacak?"²⁰ Balhasanoğlu'nun bu önerisinin, yani karabatakların balıkçılıkta çalıştırılmasının Osmanlı ve Türkiye coğrafyasında uygulandığına dair herhangi bir kanıt rastlanılmasa da onu bu öneriye sevk eden bakış açısı o zamandan beri geçerliğini ve etkisini sürdürmektedir. Ekolojik çevremizle ilişkimiz hâlâ bu bakış açısıyla maluldür.

Sözü edilen "Karabatak" adlı dergi makalesinin çevriyazısı (transkripsiyon) aşağıda yer almaktadır. Bu çevriyazıda, günümüz okuyucusuna kolaylık sağlaması açısından, bugün anlaşılması zor olabileceği düşünülen sözcük ve ifadelerin yanlarına köşeli parantezler içerisinde güncel Türkçe karşılıkları yerleştirilmiştir.

MUSAHABE – KARABATAK

(İkdam, 24.04.1899, 1723, s. 2-3)

İsmi gibi tüyleri kapkara olan, sabahtan akşama kadar deniz kenarlarında, dalgalar üstünde dolaşan, yetişebileceği bir derinlikte gördüğü, gafil avladığı balığı dalıp yakalayan kuşu kim bilmez? Meğer ömründe deniz olmayan iç taraflar ahalisinden ola.

Eşyaya her verdikleri isimde müsemmanın hassalarından birisini olsun nazar-ı dikkatlerinden kaçırmayan Türkler bu kuşa verdikleri isimde hem rengini, hem de dalgıçlar gibi deniz diplerine daldığını, battığını hatırlatacak bir ad takmışlardır.

Karabatak su kuşlarının irilerinden sayılır. Boyu 80 santimetreyi geçer.

Altı yedi türlü karabatak var. Bunlar telekleri, renklerinin ihtilafıyla ayırt edilir. En meşhuru dünyanın beş parçasında, dört köşesindeki denizlerinde bulunan büyük karabataktır.

Bunun tüyleri tunç gibi karadır. Bu sebeple eski Latinler kendisine *Corvus maritus*, yani *Deniz kargası* adını vermişler. "Zürcelü'l-kün", yani parmakları birbirine bitişik hayvanlar cinsinden olan karabatak kaşıkçı kuşuna benzer. Bunun da kaşıkçı kuşu gibi kemikleri çıkık, eti gergin ve buruşuk kirlimsi az bir deri ile mesturdur. Bu deri gagasının altına doğru kaşıkçı kuşununki kadar geniş değilse de avladığı balıkları istiap edecek kadar açılabilir.

Ayağın dört parmağı bir deri ile birbiriyle bitişiktir. İç parmağının tırnağı testere gibi dişli, arka parmağı da öne doğru mafsallı olduğundan avını güzelce tutabilir. Karabatak her tuttuğu avı hemen ağzına atmaz. Gagasıyla yakaladığı balığı kıyıya getirerek, gayet mahirane bir suretle kaldırır havaya atar, bu atıştaki mahareti sayesinde balık baş aşağı düşerek doğru ağzına girer.

¹⁹ Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 3.

²⁰ Balhasanoğlu, "Musahabe: Karabatak", 3.

İşte bu suretle balık istikamet-i tabiyesiyle boğazdan geçerek, kanat ve kuyruğunun dikenleri nazlı karabatağın boğazını acıtmaz.

Karabataklar deniz kenarında, nehir kıyılarında ikamet ederler. Ağaçlar üstünde, sazlar arasında, kaya kovuklarında yuva yaparlar. Karabataklar pek korkak, bununla beraber herkesten emin bir mahlukturlar. İşte bu sebeple yanlarına yaklaşmak kolaydır. Hatta içlerinden birisi tutulduğu, vurulduğu halde öteki arkadaşları ürkmezler. Bu hallerine bakıp da karabatakları ahmak, sersem bir şey kıyas etmeyiniz. Oldukça zeki, kabiliyetli şeylerdir. Zaten onlar da böyle bir şey olmasa şu satırları kendilerine tahsis eder miydik? Başka yazacak şey mi yok?

Karabatakların bizden ürkmeye pek de ihtiyaçları yok. Etlerinin yenmediğini, kürklerinin giyilmediğini kendileri de biliyorlar. Şayet içlerinden birisi bir haşarı âdemoğlunun keyfi, eğlenmesi için tutulur, vurulursa bunu kaza sayarlar. Çünkü öyle haşarılar nadiren rast gelirler.

Karabatakların balık keşfindeki, sayıdaki mahareti, zekası, itiyadı öteden beri balıkçılık ile yaşayan insanlarca anlaşılmiş, yakalanarak terbiye edilip balıkçılıkta kullanılmıştır. Hala da kullanılıyor. Karabataklar ile balık avcılığının mucidi Çinliler ile Japonyalılardır. Bundan üç asır evvel bu sanat Fransa'ca da malum olmuştu. İngiltere'de ise 1. Jack [? 6. ve 1. James] zamanından beri tanınmış ve hatta bu kral 1601 senesi bir karabataklı başı (Grand-maitre des Cormorants) [cormorant keeper-John Wood] rütbesi bile ihdas edilmişti.

Hâlâ Çin ve Japonya'da karabataklar ile balıkçılık faydalı bir sanattır. Japonya'da Avari vilayetinde Gifu kasabası bu sanatın merkezidir. Balıkçılar karabatakların palazlarını yakalayıp büyütür ve terbiye ederler. Hatta Gifu'da terbiye edilmiş karabatağın çifti 20, 30 Frank'a alınıp satılır. Bir karabataklar 15-20 yıl işe yarar. Boğazını da kendi çıkarır. İla-masrafsız bir irattır [hiç masrafı olmayan gelirdir].

Karabataklar avcılığı dört kişilik sandal veya sal ile edilir. Kaptan başta bulunur ve on iki kadar karabatağın kumanda eder. Ortada bulunan bir ikinci balıkçının yanında altı kuş bulunur. Bir üçüncü adam, bir kürek ile suya vurarak karabatakları tahris eder [hırslandırır]. Kuş üstündeki bir adam da sandalı sevk eder.

Karabataklar bir büyük sandık içinde nakil olunur. Tayfalardan birisi kuşları birer birer boynlarından yakalayıp çıkarır. Bu aralık pençesinden takılarak boynu ile midesi arasında bir halka teşkil eden ve bu suretle tuttuğu balığı yutmasına mâni olan bir ip geçirilir. İşte bu muamele esnasında huysuzluk etmemesi için karnı okşanır.

Japonyalılar her ne kadar karabatağın kanaat ve nezaketine böyle az itimat ile boynuna halka geçirirlerse de şikâretinden büsbütün kendisini mahrum etmeyi münasip görmeyerek ufak balıkların boğazdan geçebilmesine müsaade olacak bir surette halkanın genişliğini tayin ederler.

İşte bu suretle teşhiz edilen karabataklar sandalın kenarına dizilir. Kuşlardan her birisinin zağarlarda [av köpeklerinde] olduğu gibi birer adı yoksa da numarası vardır. Numarasını söyler söylemez o kuş hemen denize atılır. Avcılığa başlar. Bir sandalın en eskisi, emektarı birinci numarayı haizdir. En başında oturmak, kaptanın yanında bulunmak hakkını haizdir. Denize en son atlayan ilk önce çıkan kendisidir. Karabataklar bu tertip ve kıdem usulüne pek riayet ederler. Eğer balıkçı sırasız birisini çağırırsa ondan evvelki numaralı hiddetini bağırıp çağırarak, kanatlarını çırpıp huysuzluk etmekle gösterir.

İş bittikten sonra geceyi geçirecekleri sepetlere yine numara sırasıyla konur, daima ilk numaradan başlanır. Hatta geminin bordasındaki mevkileri bile kıdem sırasına muvafıktır.

Sandalın başındaki balıkçı başı karabatakları avcılığa salıverdiği zaman bunun pençelerindeki iplerin uçlarını bir elinde tutar. Sekizden on ikiye kadar bu ipleri öyle mahirane bir suretle kullanır ki insana teması hayret verir. Karada ağır ve münasebetsiz hareket eden karabatakların denizdeki seyir ve seyahati o kadar çabuk ve muntazamdır ki ipin idaresini bunların o celvelanına [devinimlerine] uydurmak hakikaten müşkülattan madud, maharetlerdendir [zorluk derecesi yüksek yeteneklerdendir]. Balığın arkasında yüzen, dalan gagası arasında yakaladığı balığı mağrurane bir suretle balıkçıya gösterip çenesi altındaki keseğine indiren bu hayvanları idare kolay mıdır? Kese dolduğu gibi kalkar balıkçıya doğru gelirler; tünemelerine mahsus olarak uzatılan bir küreğin üstüne konarlar, balıkçı bunu boynundan tutar, başını eğer, hafifçe ensesine vurmakla tuttuğu balığı çıkarır, alır.

Tutulan balık büyük olur da boğazlarından geçmeyeceğini anlarırsa bunu yakalayanlar pençeleri arasında kıştırıp yüzerek sandala getirirler. Eğer tutulan balık pek kuvvetli veya ziyade iri olursa imdat için başkasını davet eder. Bunlardan birisi balığı başından öteki kuyruğundan tutar, yüzerek alır getirirler.

Japonya'da bilhassa temmuz ayında, oraca Hei denilen bir nevi gayet lezzetli, ufak alabalık avlamak için karabatak kullanılır.

Çin'de karabatak avı bütün sene içinde caridir. Balıkçılar bu kuşların yüzünden çok fayda görürler. Japonya karabatakları bir nevi yarış kuşudur. Çin'inliler ise işe daha iyi gelir. Çinliler karabataklarına daha az bakar, pek çok ehemmiyet verirler. Hatta tembellik filan gibi kusuru olanları Hint kamışı ile döverler bile.

Çin'deki balıkçılar karabatakları sabahtan akşama kadar yani günde yedi saat çalıştırır. Akşam üzerleri kendi hesaplarına avlanmaya, karınlarını doyurmaya müsaade ederler. Fakat işler sıkı, yahut hasılat az olursa Çinli kuşları daha ziyade çalışmaya zorlar.

Fransa'da üç asır evvel malum olan bu usul balıkçılık terakki edememişti. 1871 senesi meşahir-i erbab-ı fenden [ünlü bilim insanlarından] Mösyö Pişü bu meseleyi kurcaladı. Birçok yıllar Hindistan'da Pencab mihracesinin yanında bulunan İskoçya şahin avcılarında John Bar ile iştirak eyledi. John Bar, Duleep Singh'in yanında bulunarak bir hayli servet peyda etmiş ve avdetinde İngiltere'de balıkçılık sanatına müteallik her türlü alet ve edevatı bir tesis etmiş idi. John Barr karabatakları güzelce terbiye etti. Mösyö Pişü Bologna ormanına cari olan suda karabatakları kullandı. Biraz sonra kendisi de birkaç kuş terbiye etti. On beş günde bunlara av aramasını öğretti.

Mösyö Dolaro da birkaç karabatak talim etmişti. Bunun için şahin ve su sumrusu da kullanılmak istenildi ise de karabatak gibi işe yaramadı.

Karabatak, şahin ve sumru gibi yırtıcı, vahşi hayvanlardan değil insana alışmaya müsait, munis hayvandır. Bundan istifade edilir. Hele Çin'deki cins pek işe yarar. Çin karabatakları Fransa sahilinde olanlardan daha ufaraktır. Bunlara orada Lu-se yahut Sehvi-lu-ya derler ki deniz kargası demektir. Çin karabatakları bizim taraflarda yaşayabilir. Hatta oradan getirmeye hacet görünmeksizin bizim bu taraflardaki karabataklar da pekâlâ balıkçıların işine yarayabilir.

Bakalım, Osmanlı erbab-ı marifetinden en evvel karabatağı balıkçılıkta istihdama kim muvafık olacak?

Balhasanoğlu

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler:

Ahmed Midhat. *Sevda-yı Sa'y ü Amel*. İstanbul: Kırkanbar, H. 1296.

Ahmed Midhat. *Kuşlar*. İstanbul: Kırkanbar, H. 1306.

Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-yi Osmani*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, H. 1306.

Ali Seydi. *Resimli Kamus-i Osmani*. İstanbul: Kitaphane-yi Cihan, H. 1330.

Dresser, H. E.. *A History of the Birds of Europe: Including All the Species Inhabiting the Western Palaearctic Region: Volume VI*. Londra: H. E. Dresser, 1871-1872.

Elwes, H. J. ve Buckley, T. A. "A List of the Birds of Turkey". *IBIS*, 12(3), 1870.

Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akirman-Belgrad-Gelibolu-Manıstır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp: 5. Kitap-1. Cilt*. Düz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Greppin, John A. C. *Classical and Middle Armenian Bird Names: A Linguistic, Taxonomic, and Mythological Study*. New York: Caravan Books, 1978.

Menevishean, Gabriel. *Patkerazard Bnakan patmut'awn: A. Kendanabanut'awn*. Viyana: Mkht'arean Tparan, 1897.

Redhouse, W. James. *Kitab-ı Mani-yi Lehçe'ül James Redhouse'ül İngilizce: A Turkish and English Lexicon*. İstanbul: A. H. Boyajian, 1890.

Smiles, Samuel. *Self Help*. Londra: John Murray, 1859.

Şemseddin Sami. *Kamus-i Türki: İkinci Cild*. Dersaadet: İkdâm, H. 1317.

Elektronik Kaynaklar:

<https://ozhanozturk.com/2017/08/28/karabatak-guguk-kusu/>, Erişim tarihi: 10.10.2022